

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een sociaal grondrecht op veiligheid

Cliteur, P.B.

Citation

Cliteur, P. B. (2002). Een sociaal grondrecht op veiligheid. *Regelmaat: Kwartaalblad Voor Wetgevingsvraagstukken*, 2002(3). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20244>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20244>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Een sociaal grondrecht op veiligheid?

Niet zo'n goed idee

1. Inleiding

Dit themanummer van *RegelMaat* is gewijd aan drie vragen:

1. Wat regel je in de Grondwet (en wat niet)?
2. Hoe formuleer je grondwetsbepalingen?
3. Wanneer neem je iets op in de Grondwet?

Ik wil graag over het eerste en het derde iets te berde brengen. Dat lijkt mij belangrijk, omdat het een onderwerp is dat relatief weinig aandacht krijgt in de Nederlandse literatuur en dat niettemin van groot belang is. Geluk is heel belangrijk, maar toch heeft men geen 'recht op geluk'. Velen zullen ook enige argwaan krijgen bij een voorstel zo'n recht te realiseren, verwacht ik. Maar stel nu eens dat iemand het volgende zou tegenwerpen. 'Wat kan belangrijker zijn dan geluk? Niets toch? We moeten daarom een *sociaal grondrecht op geluk* in de grondwet opnemen. Dat is een instructienorm aan de overheid om ons allemaal gelukkig te maken. Dat betekent natuurlijk niet dat burgers dat recht voor de rechter kunnen inroepen, maar dat de overheid het erkent als een belangrijk ideaal. Bij alle wetten die de overheid maakt, dient het geluk van de burgers een richtsnoer te vormen.'

De meeste mensen zullen onderkennen dat met een dergelijke argumentatie iets mis is, vermoed ik. Maar wat? Ik denk het volgende. Hier wordt iets geformuleerd in het vocabulaire van *rechten* dat minder misleidend op een andere manier verwoord zou kunnen worden, namelijk als *idealen*. Zo is er niets op tegen dat een grondwet zou openen met een aantal richtinggevende idealen. De Amerikaanse

grondwet zou kunnen beginnen met 'Life, liberty and the pursuit of happiness' als de idealen waarmee de Amerikaanse kolonisten zich in 1776 van Engeland hadden afgescheiden. De Franse grondwet zou kunnen openen met 'Liberté, Egalité et Fraternité' als beginselen van de Franse Revolutie. Ook is het denkbaar dat in overwegend confessionele landen men begint met een verwijzing naar het Opperwezen, zoals in sommige grondwetten gebeurt (bijvoorbeeld die van Ierland). Ik zeg nu niet dat ik daar allemaal vóór ben. Ik geef aan wat zou kunnen. En het is heel goed denkbaar dat een grondwet begint met het formuleren van een aantal waarden die van richtinggevende betekenis zijn voor de constitutionele orde van het betreffende land.

Maar als men voor het formuleren van richtinggevende idealen is, betekent het nog niet dat men deze ook *als rechten* moet gaan formuleren. Althans, het is misleidend dit te doen. In sommige grondwetten (onder andere die van India) maakt men een onderscheid tussen rechten en 'directive principles of state policy' (richtinggevende beginselen van overheidspolitiek). Naar mijn idee zou dat ook moeten geschieden in de Nederlandse Grondwet. Onze Nederlandse Grondwet zou moeten worden gewijzigd in die zin dat het onderscheid tussen idealen en harde rechten (overwegend klassieke rechten) scherp wordt omljnd.

2. De tekst van de Grondwet erkent geen 'sociale grondrechten'

Overigens is de tekst van de Nederlandse Grondwet op dit punt nog wel iets duidelijker dan de staatsrechtelijke handboeken waarin die Grondwet becommentarieerd

* Prof. dr. P.B. Cliteur is bijzonder hoogleraar filosofie aan de Technische Universiteit Delft en universitair hoofddocent encyclopedie van de rechtswetenschap aan de Universiteit Leiden.

wordt. In artikel 19 lid 1 Gw staat: 'Bevordering van voldoende werkgelegenheid is voorwerp van zorg der overheid.' Nergens staat in de tekst van de grondwet dat dit een 'grondrecht' is. Commentatoren maken daar echter een 'sociaal grondrecht' van. Hetzelfde geldt voor artikel 21 Gw: 'De zorg van de overheid is gericht op de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het leefmilieu.' Ook hier wordt niet gesproken van een 'recht', maar wordt slechts een beleidsvoornemen geformuleerd. Vanwaar dan dat hardnekkige gepraat over 'sociale grondrechten'? Men zou geneigd zijn te stellen dat de *tekst* van de Grondwet hier wijzer is dan wat in de *doctrine* en teksten ter voorbereiding van de grondwetsherziening ervan gemaakt wordt.

Deze reeds gangbare spraakverwarring die gebruikelijk is in de handboeken waarin immers over 'sociale grondrechten' wordt gesproken, wil het CDA nu verder stimuleren door ook het ideaal van de *veiligheid van de burgers* in de vorm van een sociaal grondrecht in de Grondwet op te nemen.

'CDA wil veiligheid in Grondwet. De Hoop Scheffer: De overheid moet weer "nee" durven zeggen', aldus een kop in de *krant*.¹ Dat klinkt natuurlijk heel flink en de verwachting van politici met een dergelijk pleidooi electoraal te kunnen scoren, lijkt gegrond. Maar staatsrechtsgeleerden en politieke filosofen zouden zich eerst de nuchtere vragen moeten stellen die in dit themanummer centraal staan: wat moet je eigenlijk regelen in een grondwet? Past daar wel een *recht* op veiligheid?

De staatsrechtgeleerde A.K. Koekkoek beantwoordt die vraag bevestigend en hij voert daartoe – in antwoord op een eerdere ontkenning door mij² – drie argumenten aan.³

Allereerst dat veiligheid vóór 1983 een basis in de Nederlandse Grondwet had en tevens in verschillende andere constitutionele teksten te vinden is. Dat mag zo zijn,

maar dat betekent alleen maar dat die andere teksten dan eveneens kwetsbaar zijn voor de kritiek die ik hier nog verder zal uitwerken.

Als tweede wijst Koekkoek erop dat het CDA met haar voorstel het belang van veiligheid als primaire staatstaak onderstreept. Maar over het belang van veiligheid is iedereen het eens. De centrale vraag is of men de grondwet mag gebruiken om het belang van een waarde te onderstrepen.

Als derde wijst Koekkoek erop dat het spreken van een 'sociaal grondrecht' niet betekent dat men het daarmee tot een afdwingbaar recht maakt op gelijke voet met andere grondrechten. Een sociaal grondrecht kan ook een opdracht behelzen aan de overheid.

Inderdaad is dat binnen de huidige doctrine het geval. Maar juist die doctrine zou men ter discussie kunnen stellen. Zou het niet veel beter zijn deze sociale doelstellingen op te voeren voor wat het werkelijk zijn? Als doelstellingen dus. Amerikaanse auteurs hebben 'sociale grondrechten' wel eens aangeduid als brieven aan Sinterklaas: 'We can question the status of "human rights" of what are, in a sense, letters to Santa Claus.'⁴ En inderdaad is dat precies wat het zijn: wensvoorstellingen en uitingen van hoop. De hoop op een schoon milieu, op huisvesting voor iedereen, op spreiding van welvaart en nog meer moois.

3. Een misverstand over de aard van deze discussie

Koekkoek denkt dat wat hem van mij onderscheidt een 'verschil in visie' is. Hij denkt dat ik niet spreek als 'rechtsfilosoof', maar als 'liberale rechtsfilosoof' die er 'kenmerkend' nog niet aan toe is dat de democratische rechtsstaat zich in de twintigste eeuw heeft ontwikkeld tot een democratische en sociale rechtsstaat.

Daar ben ik inderdaad niet aan toe, maar met een verschil in politieke visie

1. *Trouw*, 19 februari 2001.

2. P.B. Cliteur, 'Veiligheid als grondrecht sympathiek, maar onzinnig', *Trouw*, 21 februari 2001.

3. Alis Koekkoek, 'Recht op veiligheid hoort in grondwet', *Trouw*, 22 februari 2002.

4. C. Orwin & T. Pangle, 'The Philosophical Foundations of Human Rights', in: M.F. Plattner (ed.), *Human Rights in Our Time*, 1984, p. 1-22, p. 15. Aangehaald bij: G.J.H. van Hoof, 'Sociale grondrechten: effecten in de praktijk? Behoeft aan nieuwe (rechterlijke) benaderingen', in: J.B.J.M. ten Berge e.a. (red.), *De Grondwet als voorwerp van aanhoudende zorg* (Burkens-bundel), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1995, p. 35-49, p. 42.

heeft dit niet zoveel te maken. Waar het naar mijn idee voornamelijk mee te maken heeft, is met een verschil in wetenschappelijke methodiek en een voorliefde voor zuiverheid van staats-theoretisch redeneren. Wetenschap, ook staatsrechtwetenschap, dient zuiver en nuchter te zijn. Politieke retoriek moeten we proberen zo veel mogelijk te beteugelen in de staatsrechtwetenschap. Ik zeg niet dat waardeoordelen hier helemaal geen rol mogen spelen, maar wel dat we als staatsrechtwetenschappers een eigen verantwoordelijkheid hebben in het zuiveren van het begrippenarsenaal van politieke retoriek.

Veel mensen denken dat je blijk geeft van een soort sociaal gevoel, van solidariteit met de zwakken en verdrukten, wanneer je meegaat in de terminologie van de sociale grondrechten. Ga je daar niet in mee, dan sta je politiek aan de verkeerde kant. Dan ben je een aanhanger van die kille nachtwakersstaat, van het junglekapitalisme, enzovoorts.

Dat lijkt mij onterecht.⁵ Men hoeft om tegen de aanduiding 'sociale grondrechten' te zijn helemaal niet negatief te denken over de sociale doelstellingen die dit misleidend taalgebruik wind in de zeilen blaast. Je kunt bijvoorbeeld voor allerlei voorzieningen pleiten in gewone wetten, waaraan mensen rechten kunnen ontleenen. Je zou dit soort rechten ook wel 'sociale rechten' kunnen noemen. Maar het zijn geen sociale *grondrechten* die in een constitutie moeten worden opgenomen en door rechterlijke instanties tot gelding kunnen worden gemaakt tegenover de democratische gecontroleerde wetgever.

4. Niet alleen geen 'sociale grondrechten', ook geen 'sociale rechtsstaat'

Niet alleen de terminologie van de 'sociale grondrechten' is misleidend; dat geldt ook voor de aanduiding 'sociale rechtsstaat'. Wat deze terminologie suggereert, is

dat er eerst een gewone, vaak genoemd 'klassieke rechtsstaat' bestond, en dat die min of meer 'verouderd' is. We zijn op een gegeven moment gaan inzien dat het klassieke rechtsstaatsconcept te beperkt was, niet volledig, niet aangepast aan de moderne stand van de ontwikkeling (merk op wat voor vooruitgangsoptimisme bij Koekkoek doorklinkt in zijn verwachting dat de democratische rechtsstaat 'zich heeft ontwikkeld' tot een sociale rechtsstaat). We zijn gaan inzien dat mensen niet alleen noden hebben op het terrein van het uiten van hun mening, het belijden van hun godsdienst en andere klassieke rechten, maar dat mensen daar alleen maar iets aan hebben wanneer zij een gevulde maag hebben en een dak boven hun hoofd. Dit wordt ook wel de 'full belly-thesis' genoemd.⁶ Dus, zo redeneert men, moesten we wel overgaan tot een nieuw soort rechtsstaat. Die nieuwe soort noemt men dan een 'sociale rechtsstaat', waarin die sociale behoeften ook door een lijst van speciale rechten beschermd worden.

Ik vrees dat hier sprake is van een kolossale denkfout.⁷ Wat in de twintigste eeuw duidelijk is geworden, is dat staten zich begeven op sociaal terrein. Zij maken wetten waarin sociale voorzieningen voor hun burgers worden getroffen. Maar dat maakt die staten geen 'sociale rechtsstaten'. Een staat die ervan uitgaat dat mannen en vrouwen gelijk moeten worden behandeld, is immers ook geen 'feministische rechtsstaat'. En een staat waarin regelingen zijn getroffen voor vakantie met behoud van loon noem je ook geen 'vakantierechtsstaat'. Noch een staat die probeert het milieu te beschermen een 'ecologische rechtsstaat'. Of een staat die zich bezint op de informatica een 'digitale rechtsstaat'.

Niettemin worden dit soort begrippen onbekommerd gehanteerd door sommige theoretici.

Maar kan dan nooit verandering worden aangebracht in een eenmaal geijkte be-

5. Zie ook: P.B. Cliteur, 'Sociale grondrechten zouden we niet moeten erkennen', *Liberaal Reveil*, jaargang 43, februari 2002 (1), p. 9-22.

6. Zie: E. Mureinik, 'Beyond a Charter of Luxuries. Economic Rights in the Constitution', *South African Journal of Human Rights*, 1992, nr. 8, p. 464-474.

7. Zie hierover terecht: E.W. Vierdag, 'The Legal Nature of the Rights granted by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights', in: *Netherlands Yearbook of International Law*, Volume IX (1978), p. 69-105, p. 104.

grip? Moet je altijd tégen verandering zijn? Is het rechtsstaatsbegrip voor eeuwig gefixeerd? Natuurlijk niet. Maar je moet pas een nieuw begrip van de rechtsstaat gaan ijken als – om bij ons voorbeeld van de sociale grondrechten te blijven – die sociale dimensie kan worden begrepen als een *verdere ontwikkeling van het oorspronkelijk rechtsstatelijk ideaal*. En is dat het geval?

Ik denk het niet, maar om die vraag te beantwoorden moet ik eerst nader ingaan op wat de rechtsstaat is. ‘Een containerbegrip’, zeggen sommige mensen dan. Nee, dat hebben we ervan gemaakt.

5. Wat is een rechtsstaat?

Over wat een rechtsstaat is, is helaas veel onduidelijkheid in de staatsrechtelijke doctrine. De beste omschrijving lijkt mij de volgende.

De rechtsstaat is een staat die zich voorneemt overheidsmacht te beperken door het recht en door de organisatie van staatsmacht. Men kan het ook als volgt stellen: een rechtsstaat is een staat waarvoor ‘constitutionalisme’⁸ een belangrijk ideaal is.

Het realiseren van het constitutiona-lisme is niet van de ene op de andere dag gebeurd, maar het product van een ontwikkelingsproces waarin de volgende fasen te onderkennen zijn.

Allereerst wordt de rechtsstaat gekenmerkt door de binding van de staat aan het legaliteitsbeginsel.⁹

Daarna is men gaan inzien dat dit te beperkt was. Voor een effectieve beperking van overheidsmacht door het recht is niet alleen de wetmatigheid van het staatsop-treden vereist, maar ook dat de staat erkent

dat er sommige terreinen zijn waarop hij zich terughoudend dient op te stellen. Ter bescherming van de vrijheid van de burger wordt een individueel domein onderscheiden dat wordt afgebakend door subjectieve rechten: grondrechten of mensenrechten.¹⁰

Een derde stap is toen geweest dat men die subjectieve rechten heeft willen beschermen tegen schending door de wetgever zelf. Dat leidde tot aanvaarding van het beginsel van constitutionele toetsing. Een belangrijke stap in dat proces was 1803: *Marbury v. Madison*, toen het Amerikaanse Hooggerechtshof een toetsingsrecht in de constitutie las.¹¹

En dit, constitutionele toetsing, leidt ons weer naar een onafhankelijke rechterlijke macht. Die onafhankelijke rechterlijke macht is echter weer alleen mogelijk binnen een systeem van machtscheiding, zoals door Montesquieu en Hamilton omljnd.¹²

Hier hebben we het geraamte van de rechtsstaat. Beperking van overheidsmacht door het recht en door een organisatie-principe leidt dus tot de volgende vier kenmerken van de rechtsstaat:

- legaliteitsbeginsel;
- grondrechten;
- rechterlijke toetsing;
- trias politica.

Cruciaal is nu de volgende stap. Ik denk dat deze kenmerken samenhangen. Zo ben ik geneigd alleen maar van een ‘grondrecht’ te spreken wanneer dat recht ‘justiciable’ is. Iets wel een ‘grondrecht’ noemen, maar het willen uitzonderen van toetsing (zoals onder andere Koekkoek wil met een

8. Nu niet verstaan als het streven staatsrecht in een grondwet op te nemen, zoals het wordt geijkt door Van der Tang, maar als het streven overheidsmacht te binden aan het recht (Zoethout). Zie: G.F.M. van der Tang, *Grondwetsbegrip en grondwetsidee*, Arnhem: Gouda Quint 1998 en C.M. Zoethout, *Constitutionalisme. Een vergelijkend onderzoek naar het beperken van overheidsmacht door het recht*, Arnhem: Gouda Quint 1995, p. 218–223.

9. Het is wat in de Britse constitutionele traditie de ‘rule of law’ wordt genoemd. Zie daarover: A.V. Dicey, *Introduction to the Law of the Constitution*, tenth edition, with introduction by E.C.S. Wade, London: Macmillan Education 1987 (1885).

10. Dit was voornamelijk een uitvinding van de Amerikanen. Zie daarover: Edward S. Corwin, *The ‘Higher Law’ background of American constitutional law*, Great Seal Books, Ithaca, New York: Cornell University Press 1955.

11. Daarover: Mauro Cappelletti, *Judicial review in the contemporary world*, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company 1971.

12. Zie: *Federalist papers*, James Madison, Alexander Hamilton & John Jay, edited by Isaac Kramnick, Harmondsworth: Penguin Books 1987, nr. 78.

‘recht op veiligheid’ en vele anderen met wat zij noemen ‘sociale grondrechten’) is niet helemaal zuiver.

Natuurlijk is die lijst van grondrechten of mensenrechten geen vast gegeven. Er worden nieuwe grondrechten gevormd. Er worden ook oudere grondrechten afgeschaft, althans dat zou wel *moeten* gebeuren, wanneer daaraan geen behoefte meer bestaat.¹³ Maar nieuwe grondrechten moeten worden geformuleerd als verdere ontwikkeling van het rechtsstatelijk ideaal: beperking van overheidsmacht door het recht. ‘Sociale grondrechten’ leveren echter geen enkele *beperking* van overheidsmacht op. Eerder het tegendeel. Sociale grondrechten kunnen dus ook nooit een ‘verdere ontwikkeling’ zijn van klassieke grondrechten. Het zijn constructies van een geheel andere geaardheid.¹⁴

6. Het verschil tussen een staat en een rechtsstaat

Tot zover zijn de bezwaren tegen een ‘sociaal grondrecht op veiligheid’ dezelfde als die tegen sociale grondrechten in het algemeen kunnen worden aangevoerd. Er zijn echter ook nog speciale bezwaren tegen *veiligheid* als sociaal grondrecht aan te voeren. Die bezwaren hebben te maken met het verschil dat men dient te maken tussen een staat en een rechtsstaat.

Van grote betekenis voor dit onderwerp zijn de Amerikaanse *Federalist Papers*. De *Federalist Papers* vormen het eerste commentaar op de Amerikaanse constitutie en tevens een pleidooi op het aannemen daarvan. Hier vinden we mensen aan het woord die moesten nadenken over een geheel nieuwe of relatief nieuwe constitutionele orde. En dit zijn de beschouwingen waaruit we inspiratie kunnen putten wanneer we fundamentele wijzigingen in ons constitutioneel vocabulaire overwegen als waar we het hier over hebben.

Van grote betekenis is artikel 51. Dit artikel is geschreven door James Madison. Madison maakt hier enkele ‘general observations’ die ons in staat zouden moeten stellen ‘to form a more correct judgment of the principles and structure of the government planned by the convention’. ‘The convention’ is de constitutionele conventie die bezig was met het voorbereiden van de Amerikaanse constitutie. Essentieel voor die Amerikaanse constitutie, zo stelt Madison, is ‘the preservation of liberty’.

Dit is een belangrijke observatie, denk ik. Niet alleen omdat het ons iets leert over de achtergrond van de *Amerikaanse* constitutie, maar ook omdat het ons iets kan leren over *alle moderne constituties*. De kernwaarde is hier kennelijk vrijheid.¹⁵ De vrijheid van de burger. En de staat of regering, stelt Madison, moet die vrijheid garanderen. Hoe doen we dat? Ziedaar het centrale probleem. Madison meent dat we dit moeten doen door ons te bezinnen op de menselijke natuur. Ik zal nu de passage in extenso citeren waarom het mij gaat, gevolgd door een analytische behandeling van de verschillende onderwerpen die daarin aan de orde worden gesteld.

‘But what is government itself, but the greatest of all reflections on human nature? If men were angels, no government would be necessary. If angels were to govern men, neither external nor internal controls on government would be necessary. In framing a government which is to be administered by men over men, the great difficulty lies in this: you must first enable the government to control the governed; and in the next place oblige it to control itself. A dependence on the people is, no doubt, the primary control on the government; but experience has taught mankind the necessity of auxiliary precautions.’

13. Zie over de proliferatie van mensenrechten: P.B. Cliteur, *De filosofie van mensenrechten*, tweede druk, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1999.

14. De Nederlandstalige literatuur is buitengewoon onkritisch over sociale grondrechten. Een gunstige uitzondering is: E. Steyger, ‘Over staatstaken, sociale grondrechten en mensenrechten’, in: A.P.M. Coomans, A.W. Heringa & I. Westendorp (red.), *De toenemende betekenis van economische, sociale en culturele rechten*, Leiden: Maastricht Centrum voor de Rechten van de Mens en Stichting NJCM-Boekerij 1994, p. 23-29.

15. Zie daarover ook: Eric Foner, *The Story of American Freedom*, London: Papermac / Oxford: Basingstoke 2000 (1998).

Laten we proberen om de centrale gedachten uit deze passage iets nader te belichten.

7. 'Die Freiheit konstituiert nichts'

Centraal staat hier het idee dat je voor een staat *macht* nodig hebt. Immers, mensen zijn geen engelen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de mensen die de staat besturen. Omdat de bestuurders geen engelen zijn, hebben we regels nodig die hen in hun macht beperken. Daarvoor zijn eigenlijk democratie en de rechtsstaat uitgevonden. Het maakt het mogelijk voor ons, burgers, om enige controle te houden op de bestuurders van de staat.

Maar niet alleen de bestuurders zijn geen engelen, dat geldt ook voor de burgers. De staat moet zijn tanden kunnen tonen aan de wetsovertreders en dat vergt macht. Die macht hebben we nodig in het politieapparaat. Dat houdt zich bezig met het opsporen van strafbare feiten. Maar we hebben het ook nodig voor defensie: de verdediging van het grondgebied tegen buitenlandse aanvallen.

Als aan die elementaire functie van de staat niet voldaan is, is geen sprake van een staat. Als een staat de veiligheid van zijn burgers niet kan waarborgen, *hebben we geen staat*. Van een staat kan men pas spreken wanneer een organisatie erin geslaagd is de effectieve controle te hebben over de mensen die op een bepaald grondgebied wonen. Geen effectieve controle, geen staat.

Veiligheid, orde en rust behoren dus niet tot de 'bovenbouw' van de staat. Het zijn geen idealen waarop de staat zich al naar believen kan richten of waarop burgers 'een recht' kunnen hebben, het is de 'onderbouw' van de staat. Daarom – en dan komen we nu bij het 'recht op veiligheid' – is het ook zo absurd om te spreken van een *recht op veiligheid* met de staat als geadresseerde. Als immers die veiligheid niet is zeker gesteld, is er helemaal geen geadresseerde waar men zich met zijn wens of claim van veiligheid toe kan wenden.

Dat onderscheidt veiligheid van zaken als meningsuiting, godsdienst, bewegingsvrijheid en vele andere goederen waarvoor we aandacht vragen in een rechtsstaat. Een staat waarin geen vrijheid van meningsuiting bestaat, is niet prettig om in te leven (het is geen rechtsstaat), maar zo'n staat kan wel degelijk bestaan (het is wel een staat). Van daar ook dat men bij sommige auteurs, zoals Hobbes, Machiavelli, Heinrich von Treitschke en Carl Schmitt, zo'n sterke nadruk vindt op het machtsaspect van de staat. 'Der Staat ist Macht', zei Von Treitschke. Over de 'rechtsstaat' schrijft Schmitt dat deze *de staat* vooronderstelt: 'Der Staat selbst, der kontrolliert werden soll, wird in diesem System vorausgesetzt.' Schmitt citeert Mazzini: 'Die Freiheit konstituiert nichts'.¹⁶

Waarvoor het CDA en staatsrechtgeleerde Koekkoek dus aan het ijveren zijn, is helemaal niet voor een 'verdere ontwikkeling van de rechtsstaat', zoals zij denken. Zij zijn gewoon aan het ijveren voor 'de staat'.

16. Carl Schmitt, *Verfassungslehre*, Sechste, unveränderte Auflage, Berlin: Duncker & Humblot 1983 (1928), p. 200.